

Szimbiotikus állapotok II. rész

A korai érzelmi elhanyagolás miatt keletkezett, érzelmi labilitás bemutatása egy rajzi sorozaton a gyógyulás stációin keresztül

Platthy István, Csontváry Képzőművészeti Stúdió Egyesület művészeti vezetője, Pécs

Absztrakt

Kétrészes tanulmányom első felében (2. szám) bemutattam művészetterápiás módszeremet. Olyan művészetpedagógiai és rajzterápiás módszert alkalmazunk a gyermekvédelemben tevékenykedő Csontváry Képzőművészeti Stúdióban, amely képes a gyermekekre jellemző „eredendő kifejezőmódot” és a belső látást újból előhívni. A módszer iskoláskorú gyermekeknél, kamaszoknál és felnőtteknél egyaránt igen eredményesen alkalmazható. Így újból tudják használni belső látásukat, mely előhívja a lélek tudattalan belső tartalmait. A tanulmányban projektív folyamatokra épülő rajzterápiás műhelyben több éven keresztül alkotó kamaszleány, később fiatal felnőtt egymás után következő alkotásainak sorozatát mutatom be.

A második részben, (4. szám) az esettanulmányt folytatom gyermekotthoni művészetterápiás folyamat során készült alkotásokról és az alkotások nyomán kibontakozó párbeszédéről, a kialakuló terápiás kapcsolatáról. A folytatásban részletesen bemutatom Kati élettörténetét, a rajzokat összevetem személyes életútjával, korai kapcsolatainak sérülésével és megfogalmazott gondolataival. A születése után csecsemőotthonban élő, utána 3 éves korától nevelőszülőnél nevelkedő, majd serdülőkorában a gyermekotthonba került fiatal alkotásain jól követhető az a patológiás szimbiotikus állapot, érzelmi labilitás, illetve annak gyógyulási folyamata az autonóm személyiséggé válás folyamatában. Esetében arra látunk példát, hogy a képzőművészetterápiás önkifejező alkotó folyamat súlyos lelki problémákat képes gyógyítani.

A tanulmány folytatása

Tanulmányom folytatásában csecsemőotthonokban fellépő hospitalizációs ártalmak következményeit szeretném bemutatni, az ebből adódó érzelmi elhanyagolás nyomán kialakuló serdülő, illetve fiatal-felnőttkori személyiségzavar által fellépő bizonyos szimbiotikus állapotokat, instabilitást, szélsőséges érzelmi megnyilvánulásokat a művészetterápiás folyamat során keletkezett rajzok tükrében. Sok évtizedes gyermekotthoni munkám során számtalan olyan serdülővel találkoztam akik csecsemőotthonokban töltötték életük korai

éveit, ahol érzelmi elhanyagolásnak voltak kitéve, e miatt traumatizálódtak. Indulatkezelési probléma, és a kötődési zavar alakult ki náluk. A csecsemő számára egészséges körülmények között nem probléma, hogy szétválasztottan észlelje önmagát és a másikat, mert rendelkezik az ehhez szükséges képességekkel, ha azonban érzelmi elhanyagolás következik be élete korai szakaszaiban, akkor az olyan mértékű hiányállapothoz vezethet, amely későbbi kapcsolataiban a szelf és a tárgy közötti határok elmosódásához, szimbiotikus kapcsolati sémákhoz, patológiás kötődésekhez vezet. A probléma illusztrálására egy az előző részben elkezdett, esettanulmányt mutatok be gyermekotthoni művészetterápiás folyamat során készült alkotásokból és az alkotások nyomán kibontakozó párbeszédéből, kialakuló kapcsolatból az alkotó és köztem.

Katit¹ erőteljes hullámzó és labilis érzelmi élet, intenzív érzelmek, indulatkitörések jellemzik, és könnyen felfingerelhető, ugyanakkor nagyon kedves, megnyerő is tud lenni. Időnként oppozíciós magatartással szereti a kereteket feszegetni. Hangos beszéd jellemzi, szeret a társaság középpontjába kerülni, ugyanakkor különcködés sem idegen tőle, mellyel felhívja magára a figyelmet. Időnként depressziós állapotba kerül néhány napig, ilyenkor elkerülő viselkedés jellemzi, és előfordul, hogy üresnek érzi magát, úgy érzi, mintha nem is létezne, közben bűntudat is gyötri, értéktelennek érzi magát, lelki szárazságtól szenved. Korábbi krízisei mögött mindig érzelmileg megterhelő kapcsolat áll fent, például pótmamaként funkcionáló idősebb barátnővel való összeveszés, melynek háttérében olyan érzelmi elvárások szerepelnek Kati részéről, amelyeket a barátnők nem tudtak kielégíteni, ezért inkább elhagyták őt.

Édesanyja 14 évesen szülte, születése után rögtön csecsemőotthonba került 3 éves koráig ott nevelkedett. Apa ismeretlen. Három éves korában került nevelőszülőhöz. 2 éves volt, amikor az édesanyja börtönbe került három évre. Börtönből szabadulása után rendszeresen látogatta kislányát nevelőszülőjénél öt éves korától hét éves koráig, utána kapcsolatuk átmenetileg hosszabb időre megszakadt.

1 Nem az eredeti neve. Az eredeti nevét megváltoztattam, hogy ne lehessen felismerni.

1. kép: Kati 16 éves korában készült

Nevelőszülőnél kezdetben nehezen barátkozott környezetével, azonban kislánként furcsa, titkos, felnőttek által nem kontrollált kapcsolata lett a családban nevelkedő serdülő fiúgyermekkel, akit később testvéreinek tekintett. A kamaszkorba érve hangulata labilisá vált, érzelmileg kiegyensúlyozatlan lett. Volt szuicid kísérlete is. 14 éves korában gyógyszerrel próbált meg öngyilkosságot elkövetni akkori barátjával való veszekedés miatt.

Közben a nevelőszülő súlyos gerincműtéten esett át, hosszadalmas, nehézkes volt a gyógyulása, egészségi állapota nem jött teljesen helyre. A serdülőlány nevelését 14 éves korától már nem vállalta, így hozzáánk, a Gyermekotthonba került. Mind a nevelőszülő, mind a szakértői bizottság véleménye és a gyámhatósági határozat is elsősorban Katit hibáztatja, hogy magatartása miatt Gyermekotthonba kellett kerülnie, melyet büntetésként élt meg. Az elkerülés miatt nagyfokú büntudat feszítette, a kialakult helyzet miatt felelősnek tartotta magát, elhagyottnak, kisemmizettnak érezte magát.

Mint tanulmányom első részében bemutatott képekből látható volt, az önsebzés, a fájdalom a sebzettség és a vér áttevődött a rajzi kifejezésvilágára.

A következő rajza egy népi motívumból indult ki, azt alakította át, (1. kép). Az ormánságban található kórosi református templom mennyezetkazettája a nyarat idézi meg, azt a projekciós felületet, amelybe forró, elementális szeretetvágát vetítette bele.

Az alkotó interpretációja rajzáról (1. kép): „Ez egy madárféle, akinek nagyon hosszan elnyúlik a keze és nagyon erősen markolja a Napot. Az összes ujjával fogja, szinte szorítja. A nap sárga, citromsárga és narancssárga, elég élénk színek. A sugarak azok bordók. Itt a madár annyira nagyon fogja ezt, szinte szorítja. Ez a valakihez tartozni, valakihez kötödni, valakinek ott lenni. Más szín nincs is rajta, csak a nap és ez a vörös sugár.”

A csecsemőotthonban eltöltött három év nagyon hosszú idő volt életében. A gondozók napi műszakváltása nagyon sok felnőtthez való igazodást várt el a kis csecsemőtől, akik ráadásul nem is értek rá a megfelelő intenzitású és idejű intim együttlétre, ráhangolódásra. Ezért – a kötődéelmélet szerint – ambivalens típusú kötődés alakult ki nála, aminek legfőbb jellemzője a kiszámíthatatlanság.

Dr. Kardos Ilona pszichológus a következőket írja 2003-ban a csecsemőotthonokban uralkodó téves

gondozási gyakorlatról: „A módszer a falanszter világ torz képződményei közé tartozik. Aki még nem ismer né a Pikler-módszert, itt szeretnénk megismertetni vele, hogy lássa az abszurditását. Eszerint a csecsemőotthoni gondozásnak kevés számú felnőtthez fűződő bizalmas viszonyként, kinevezett pótanya figurával lenne a kerete. A gyermekkel való foglalkozás a gondozási funkciók köré – pl. etetés, fürdetés – szerveződik, miközben a gondozónőknek nem szabad anyai érzelmeket éreznők, még kevésbé mutatniuk a csecsemő iránt, nehogy kötődjön a csecsemő. E helyett az érdeklődés a javasolt attitűd. A módszer nem más, mint a kötődési zavar egyik lehetséges forgatókönyve, és megvalósítása sem más, mint a foglalkozás körében elkövetett érzelmi bántalmazás. Az érzelmi bántalmazás a kötődési igény – amelyről tudjuk, hogy biopszichológiai szükséglet, vagyis ösztön szinten működik – elutasításával, valamint annak a megakadályozásával valósul meg, hogy megfelelő, kötődést biztosító figura jelenjen meg a csecsemő életében.”²

Akkoriban a hosszú csecsemőotthoni elhelyezés mögött pedig alkalmas nevelőszülő hiánya, illetve rossz szul értelmezett jogelvek, joggyakorlat áll, amely nem elsősorban a gyermek érdekeit, hanem a szülő jogait veszi figyelembe. Három éves kora után ugyan

nevelőszülőhöz került, azonban ez sem pótolta nála maradéktalanul azt a hatalmas szeretethiányt, amit elszenvedett csecsemőkorában. Ezt az érzelmi, kapcsolati hiányt, korai traumát fejezi ki rajza, amit az aranyat izzó augusztus témájának feldolgozása váltott ki nála. A Nap az érzelmi melegség szimbólumává válik, interpretációja pedig, hogy a madár nagyon erősen markolja a Napot, az elementáris megkapaszkodási vágyra utal. Így a téma feldolgozása egyben művészetterápiás gyógyító erővé válik az alkotás során.

Az évekkel később készült alkotását (2. kép) 21 éves korában rajzolta, mely a lelki folyamatok szempontjából az 1. kép folytatása. Itt már kezdi elengedni a Napot, a görcsös szorításból mutatva, hogy az elementáris érzelmi vágy oldódni látszik benne, az elaboráció, a feldolgozás folytatódott.

A 3. képen a folyamat tovább folytatódik, az előző képhez képest, a Nap jóval nagyobb, sugárzóbb lesz, míg a két felé ágazó, ollószerűen komponált virágbimbók kisebbednek az előző rajzhoz képest. Ugyanakkor a virágbimbók, a száruk átszínesednek energiával töltődnek a Nap melegével, így a belső érzelmi hiány állapot megváltozik, belső lelki energiával töltődik. (3. kép)

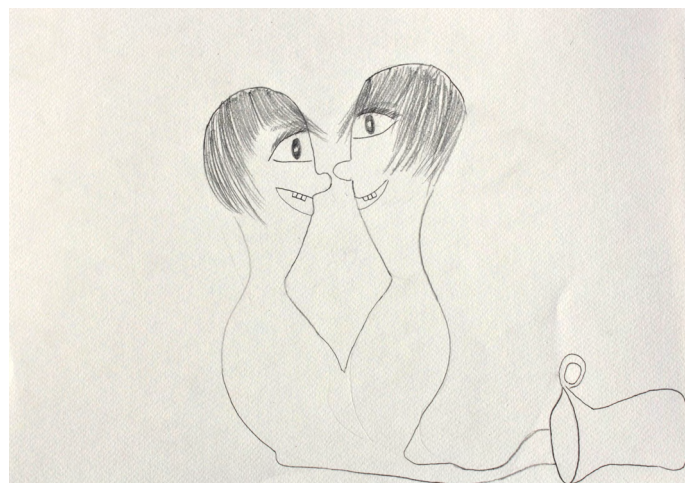
2. kép: 21 éves korában készült

3. kép: 23 éves korában készült

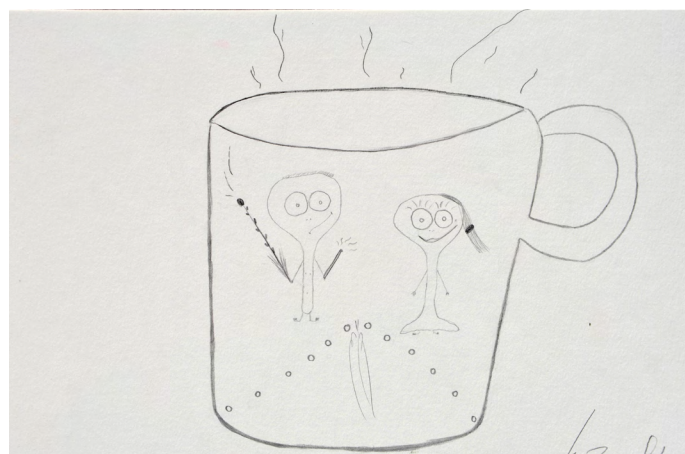
2 Dr. Kardos Ilona: Tudósítás a Pszinapszról, avagy a király meztelen In: *Család Gyermek Ifjúság* folyóirat 12 évfolyam 2 szám, Budapest, 2003. 39. oldal

Ezen a 17 éves kori rajzán (4. kép) már nem csak az elementáris másikba való kapaszkodás jelenik meg, hanem egyfajta szimbiotikus, egymásba olvadó állapotot. A két fej szinte teljesen egyforma, individuális elkülönülés még nem látszik, bár egy női és férfialak sejlik fel, köztük mély intimitás látható, mindez egy bögréből folyik ki, amelyben keveredni szoktak az in-nivaló folyadékok. Az akkori évek idősebb barátnői kapcsolataira nagyon jellemző volt, hogy Kati a másik érzelmi állapotát élte meg sajátjaként, a másik kiszolgáltatottjaként. Elmondta, hogy, ha a másik szomorú volt, akkor ő is szomorú lett, ha a másik maga alatt volt, ő is, ha vidám akkor ő is vidám lett. Ebben a szimbiotikus állapotban nem mindig érzékelte saját érzelmi állapotait, ennek kompenzációjaként akkoriban azért is falcolt gyakran.

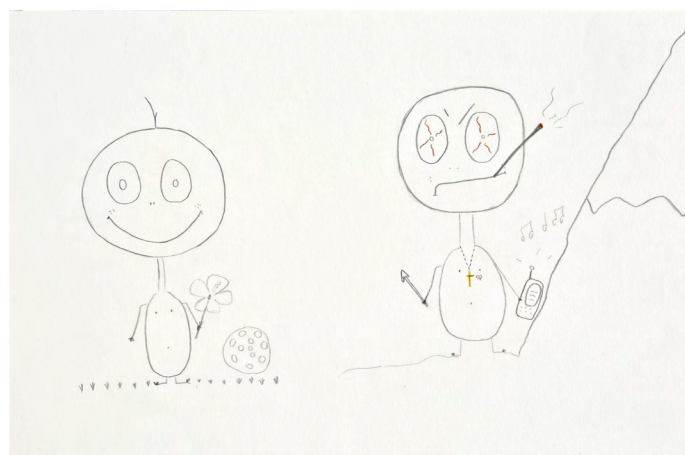
4. kép: 17 éves korában készült

D. N. Stern hangsúlyozza, hogy a korábbi pszichonanalitikus állásponttal szemben, az egészséges kapcsolatokban nincs összeolvadás, melyben az egyén elveszíti észlelési és személyes határait, úgyszólván elnyelődik vagy feloldódik a másik ember félig átjárható személyiségében. Már a csecsemő is – az egészséges anya-gyermek kapcsolatban – a másikat különálló másnak észleli, összeolvadás helyett egy olyan pillanatnyi együttlét élményről kell beszélnünk, ahol a másik a szelfet, az ént szabályozó tényezőként, de különálló szelfmagként, énmagként jelenik meg. Ahol hiányoznak a határok, és ezért az egyén a másik részének érzi magát, ahol nem sikerül magát a másiktól megkülönböztetnie, mindenképpen éretlenségre utal, egyfajta regresszív állapotot mutat. Az érzelmi fejlődésnek e a csecsemőkor elakadását láthatjuk ebben a rajzi példában is.

5. kép: 22 éves korában készült

Saját érzelmi állapotaink helyes érzékelése, mentalizálása, akkor fejlődik ki bennünk, ha érzelmeinket csecsemőkorunkban visszatükrözték szüleink, gondozóink, előzőleg azonban érzelmileg kontingensen illeszkedve hozzánk, mentalizálták, adekvátan ismerték fel affektív állapotainkat. Ez az érzelemtükrözés lesz az alapja későbbi önálló érzelemszabályozásunknak. Az anya arcáról leolvasható válaszok, azok melyeket az anya a csecsemő érzelmi állapotaira ad. Ez az érzelemtükrözés sokszor jelölt is, vagyis az anyának jeleznie kell, hogy nem a saját érzelmeit mutatja, hanem azt, hogy tisztában van a baba belső állapotaival. (Ilyen jelölés például a dajkanyelv.)

6. kép: 22 éves korában készült, „Jó és rossz”

A szimbiotikus állapotok hátterében kisgyermekkorban szülői érzelmi visszatükrözés elégtelensége áll. A szimbiotikus állapotban az illető nem érzékeli saját érzelmi állapotát, illetve nem kap adekvát visszatükrözést róla, ezért a másik érzelmi állapotát éli meg sajátjaként, a másik kiszolgáltatottjaként. (Például, ha a másik szomorú, akkor ő is szomorú, ha a másik vidám, akkor ő is vidám.) Ez röviden a szimbiózis problémájának megközelítése a Fonagy féle mentalizációs, illetve az érzelemszabályozás elmélet szempontjából.

Kati 22 éves korában 5 évvel később készült rajzán, a 5. képen, mely a lelki folyamatok szempontjából a 4. kép folytatása, már óriási változásokat láthatunk. Nincs már összeolvadás, szimbiotikus állapot a figurák külön individuumbként jelennek meg, határozott a nemi elkülönülés ismerhető fel az előző rajzhoz képest, bár még itt is visszatérő motívumként, egy közös bögrében láthatók, egyfajta közös burokban, ami átmeneti állapotot mutat a gyógyulás folyamatában. (5. kép)

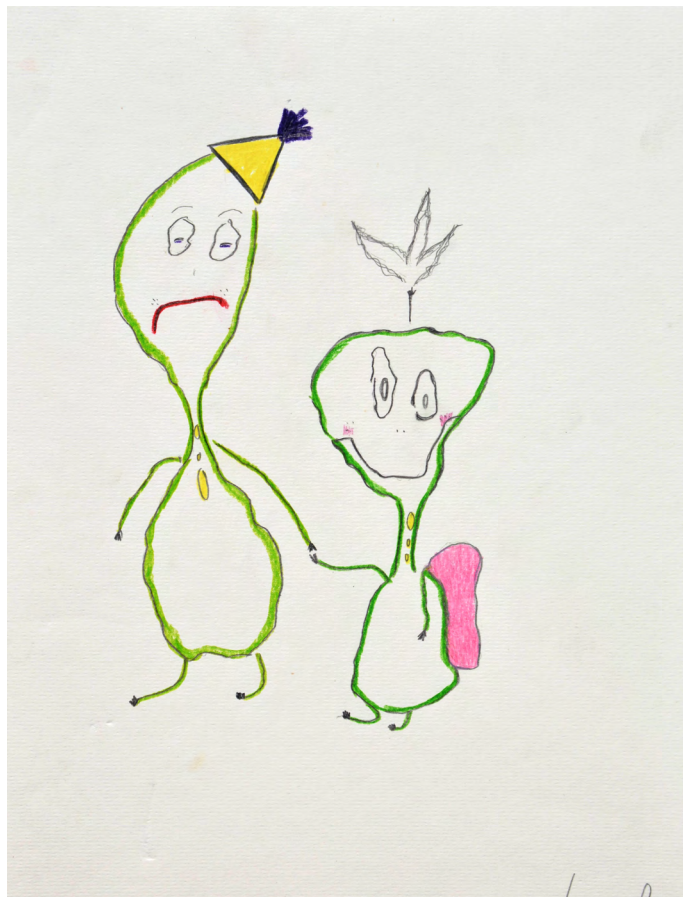
A következő rajzában a 6. képen már ez a közös burok sincs meg, a bögre-motívum eltűnt. Bár figuráin még infantilis vonásokat lelhattuk fel, azonban ezt továbbra is humorral fűszerezi. Az elaboráció, a pszichés feldolgozottság már egy még magasabb szintre lépett. (6. kép)

A négy rajz jól kifejezi azt a hosszú éveken át tartó folyamatot, amelyben korai érzelmi elakadásai fokozatosan oldódnak, érzelmi hiányai részben pótlódnak. Korábban nála jóval idősebb barátnői voltak, akiket nagyon megterhelt érzelmileg, egyfajta pótanyát jelentettek életében. Amikor szerették volna leválasztani magukról, azt nagyon nehezen viselte Kati, ilyenkor súlyos, akár öngyilkossági kísérletig is fokozódó krízisbe került. Most már inkább vele egykorúakkal barátkozik, korábbi heves krízisei visszaszorultak.

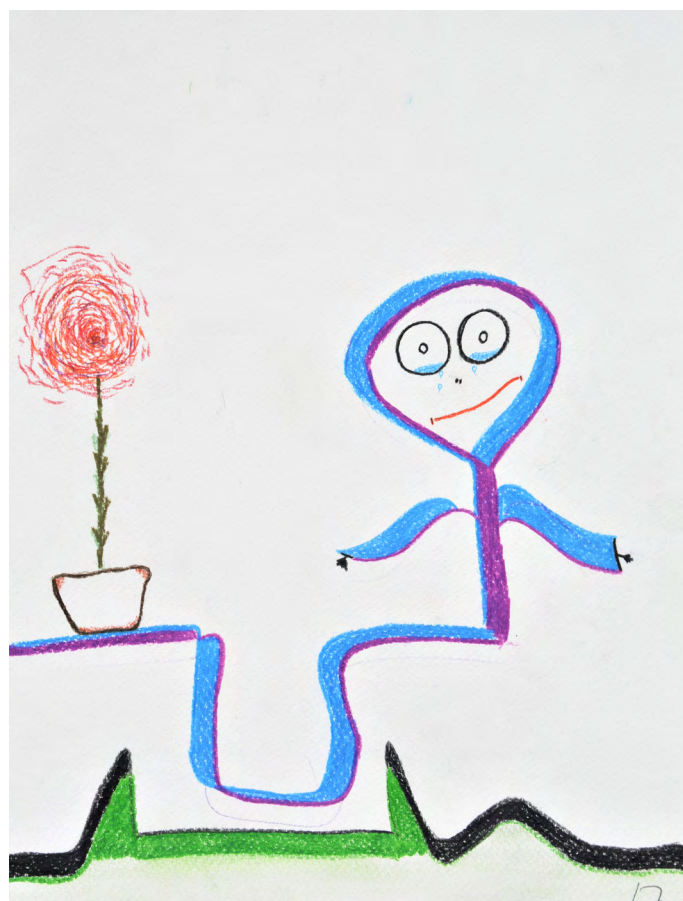
A 7. kép egy nosztalgikus édesen bús ábrándozás arról (elmondása szerint), hogy mi lett volna, ha vér szerinti édesanyja kíséri az iskolába gyermekkorában mindennap. A nézőben a kép ambivalens érzéseket vált ki. Megjelenik benne a vidámság, a humor, a gyermek örül, de ugyanakkor valami drámai fájdalom is belengi a torz figurákat. (7. kép)

A 8. kép az érzelmi labilitás képi kifejezésének gyönyörű példája. Már korábban jeleztem, hogy Katit érzelmi labilis személyiségzavarral diagnosztizálták. Az érzelmi labilitás következményeként fellépő szélsőséges érzelmi állapotok átélése inkább preverbális, öntudatlanabb jellegű, amelyet jól kifejez a rajz mérleget imitáló kompozíciós elrendezése. Ugyanakkor a mérleg két végpontján megjelenő ellentétes érzelmi állapot narratív, leíró jellegű. Baloldalon egy sugárzó élettel teli virág, míg a másik oldalon egy síró arcú lufiszzerű fej. Ebben már a hasítás jelenik meg, mely inkább verbális síkon, illetve narratív módon elbeszélve választja széjjel a dolgokat jó és rossz, kellemes és kellemetlen, fenyegető és fenyegetett dolgokra, az egymásnak ellentmondó érzések, indulatok, impulzusok és szelf- illetve tárgy-reprezentációira. (8. kép)

Az előzőhöz képest 3 évvel később készült rajzán, a 9. képen már a napfényes és a szomorú világok, illetve virágok között megpróbál kapcsolatot teremteni egy kis bizonytalan figura. A rajzi kifejezés gyönyörű képi példája a szélsőséges szelf-reprezentációk, az ellentétes személyiségrészek integrációjának kísérletére. Az érzelmileg labilis és így a borderline személyiségzavarban szenvedők szenvedésének egyik alapja az, hogy énjükben nem tudják összekapcsolni a különböző érzelmi állapotokat, csak az az egyetlen érzelmi valóság létezik, az amiben éppen aktuálisan van. Nem érzékeli, hogy ebből kifog kerülni, lesz egy jobb, elviselhetőbb, vagy éppen kellemes érzelmi állapot is majd. (9. kép) Az integráció megjelenése rajzi sorozatában azt mutatja, hogy lelki betegsége jelentősen tovább javult.

7. kép: 22 éves korában készült

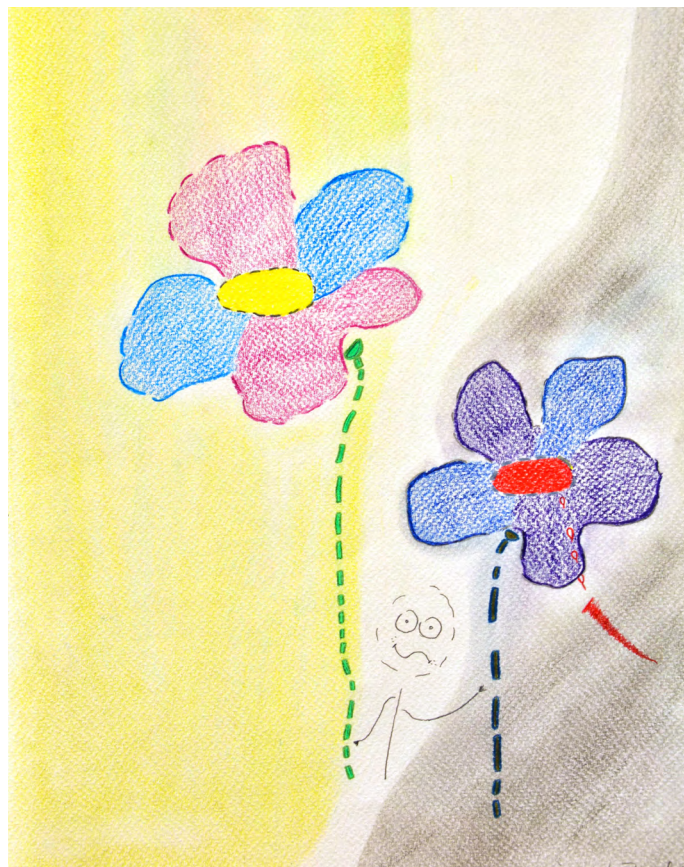
8. kép: 22 éves korában készült

Kati „rendszerabúzus” áldozata lett. Csecsemőotthoni hospitalizációs ártalomként kell értékelnünk az ott eltöltött hosszú időt, életének első legfontosabb három évét. Életünk első éveiben alakulnak ki a legfontosabb pszichés alapok a későbbi egészséges kötődéshez, érzelem- és indulatszabályozáshoz. Esetünkben, Kati későn, három éves kora után került nevelőszülőkhöz, tizennégy éves koráig élt ott, de sajnos ez az időszak is igen ellentmondásosan alakult életében a nem megfelelő nevelőszülői tanácsadó munka következtében. A viharos kiskamaszkorban, ahelyett, hogy egy támogatói munka eredményeként a tanácsadó a nevelőszülőt átsegítette volna a nehéz időszakon, tipikus bűnbakképzés kialakulását segítette elő. Hiszen 14 éves korában kiemelték és hozzánk, a Gyermekotthonba helyezték el, s ezért Katit okolták hatalmas bűntudatot helyezve rá, tovább traumatizálva őt. Ennek ellenére nevelőanyja és a mostohabátyja maradtak a legfontosabb személyek életében, hiszen 22 éves korában felvett rajztesztjén, mind ház, mind férfi rajzába belevetítette őket, ami azt mutatja, hogy 8 év elmúltával még mindig erősen foglalkoztatja őt a velük eltöltött idő. Mindkettőhöz ambivalensen kötődik, melyet jól kifejez rajzain a groteszk attitűd.

A borderline személyiségzavarban szenvedők mentalizációja gyenge, elégtelen, fejlesztésre szorul. Ez nem meglepő, hiszen ha valakit nem fogadnak el, az aláása a belsőállapotok észlelését. Mint láttuk Katit sem anyja, sem nevelőanyja nem értette meg, nem tudták őt maradéktalanul elfogadni, sőt durva, traumatizáló játszmákat is kialakítottak vele.

A gyermekotthonba kerülésének krízise igen elhúzódott nála, ami heves reakciókat váltottak ki, falcolta magát. Szerencsére ezt az önsebzést feldolgozta rajzaiban és a tünet egy-két év után elmúlt. Bontakozó vallásossága is átsegítette öngyilkossági krízisein. Többször élt át megrázó erejű istenélményt. Ezekben az elragadtatásokban egy mindent betöltő, határtalan szeretetet élt át. Elmondta, hogy ez az a szeretet amit egész életében keresett kapcsolataiban, de soha sem kapott meg, most értette meg, hogy ezt egy emberi kapcsolattól nem lehet elvárni, ezt csak az Isten adhatja meg, így az interszubjektivitás élmény átterjedt nála transzcendens dimenziókba. Ez a gyógyító erejű felismerés reálisabbá tette kapcsolatai iránti elvárásait, így már nem érte számára feldolgozhatatlan trauma, többet nem voltak szuicid kísérletei.

Mind serdülőkori rajzai, mind későbbi rajzi sorozata szép ívet mutat gyógyulásának folyamatában. Újabb rajzai, összevetve a régiekkel szépen mutatják kötődési zavarának fokozatos gyógyulását. Egyre inkább a másikat is különálló másagnak észleli, összeolvadás helyett a másiban felfedezhető individuum csodáját

9. kép: 23 éves korában készült

éli meg. Később a nálánál jóval idősebb barátnők helyett, vele egykorú barátnői lettek.

Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy hosszú évek óta folyó biztonságot adó kapcsolatunk is gyógyító hatású számára. Bennünket a rajzterápia hozott össze, ő mint alkotó, én mint segítő művészetterapeuta, s egyben a nem létező vérszerinti apa pótlásaként jelenlévő apafigura, így dolgoztunk együtt.

Kuritárné Szabó Ildikó a borderline betegek körében végzett pszichoterápiás tevékenységről beszámoló hatástanulmányában azt írja: „A belső üresség érzése múlik el utoljára a hosszú pszichoterápiában részt vevő betegeknél is, csak a terápia utolsó fázisában, évek múltával, miután a terapeutától hosszan megtapasztalt gondoskodás élményét internalizálni tudta a beteg, s a belső világát életteli, pozitív reprezentációk népesítik be. ... A modern pszichoterápiák tükrében a borderline beteg elhagyatott, semmibevert, megsebzett, kétségbeesett ember, aki megfelelő terápiás tartással stabilizálható, s szelídül, ha kielégítetlen igényeire válaszolunk. Felkészülhetünk korunk nagy kihívására, a súlyos személyiségdeficitekkel rendelkező, gyökértelen, céltalan, kapcsolatok és értelmes élet után sóvárgó, de ennek megteremtésére képtelen, a belső ürt veszélyes pótszerekkel feltölteni próbáló emberek támogatására, gyógyítására.”³ Én is ennek

3 Kuritárné Szabó Ildikó: Bizonyítékokon alapuló optimizmus – Kórlefolyás vizsgálatok és pszichoterápiás hatástanulmányok borderline betegek körében. In: *Pszichoterápia Folyóirat*, 19. évfolyam 6. szám. Budapest, 2010.

szellemében igyekeztem támogató, elfogadó kapcsolatot nyújtani Kati számára, s ebben a művészetterápia fontos szerepet kapott, hatékony eszköznek bizonyult.

A rajztanításhoz képest a művészetterápiában nagyon nagy a különbség, hogy ott a teljesítményre fókuszálnak, a rajzi képességeket tudatosan fejlesztik, a művészetterápiában nem fontosak a vizuális képességek, „mindenki tud valójában rajzolni” attitűdből indulunk ki, nem fontos a teljesítmény, nincs versenyhelyzet, csak az önkifejezésre fókuszálunk. Így nem csak az elkészült alkotások lehetnek fontosak a terápiás folyamat megértésében, hanem a közben „melléktermékként” létrejött firkák, megkezdett, de abbahagyott rajzkezdemények, netán az összetépett rajzok is. Annak ellenére, hogy az iskolai rajzórakkal szemben nem követelmény az esztétikai teljesítmény mégis gyakran, spontán jönnek létre művészi értékű, kiállításokon is szerepeltethető alkotások. Oka, hogy az iskolai rajzfoglalkozáshoz képest itt kicsi a teljesítményszorongás, ami jótékonyan hat a kreativitás, az eredendő kifejezésmód felszabadulására. A gyermekek, serdülők hányatott sorsának lenyomata a pszichében pedig indukál az önkifejezésben erős drámai hatásokat, amely egészen izgalmas megoldásokat mutat a vizuális kifejezésben, mint ahogy ez az esettanulmány is bemutatta.

Ajánlott és felhasznált irodalom

Dániel N. Stern (2002): *A csecsemő személyközi világa*. Animula Kiadó, Budapest

Fonagy Peter, Jon G. Allen, Anthony W. Bateman (2011): *Mentalizáció a klinikai gyakorlatban*. Oriold és Társai Kiadó, Budapest.

Füredi János, Németh Attila (2003): *A pszichiátria magyar kézikönyve*. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest.

Falk Judit (1977): A gondozónő-gyerek kapcsolat személyességének jelentősége és alapfeltétele a csecsemőotthonban, In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 34. évfolyam, 1 szám, Budapest.

Gerő Zsuzsa (1974, 2003): *A gyermekrajzok esztétikuma*. Akadémia Kiadó, Flaccus Kiadó, Budapest.

Hárdi István (2002): *Dinamikus rajzvizsgálat*. Medicina Könyvkiadó Rt. Budapest.

Hodosán Róza (2008): Merre visz az út? A Pest megyei bezárt kisgyermekotthonok volt lakóiról szóló utánkövetés vizsgálat összegző tanulmánya (I. rész). In: *Család Gyermek Ifjúság* folyóirat, 17. évfolyam 2. szám, Budapest,.

Kardos Ilona (2003): Tudósítás a Pszinapsziszról, avagy a király meztelen In: *Család Gyermek Ifjúság* folyóirat, 12. évfolyam, 2. szám, Budapest.

Kuritárné Szabó Ildikó (2010): Bizonyítékokon alapuló optimizmus – Kórlefolyás vizsgálatok és pszichoterápiás hatástanulmányok borderline betegek körében. In: *Pszichoterápia Folyóirat*, 19. évfolyam 6. szám. Budapest.

Rudolf Arnheim (2004): *A vizuális élmény, Az alkotó látás pszichológiája*. Aldus Kiadó, Budapest,.

Peter Fonagy, Jon G. Allen, Anthony W. Bateman (2011): *Mentalizáció a klinikai gyakorlatban*. Oriold és Társai Kiadó, Budapest.

Platthy István (1994.) Állami gondozott gyermekek és fiatalok személyiségfejlesztése a képzőművészet eszközeivel. In: *Fejlesztő Pedagógia* 5. évfolyam, 2-3. szám, 42-52. oldal

Platthy István (2018.): Az eredendő kifejezésmód, A korai gyermekrajz- fejlődési folyamat összehasonlító elemzése az érzetek kialakulásával, és az ősi képze-tekkel. In: *Fejlesztő Pedagógia*, 29. évfolyam, 4-6. szám, 167-182. oldal

Pikler Emmi (1976): A hospitalizmus megnyilvánulási formái napjainkban. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 33 évfolyam, 5 szám, Budapest.

Tényi Tamás (2000): *A pszichodinamikus pszichiátria a legújabb pszichoanalitikus eredmények tükrében*. Animula, Budapest.

Vass Zoltán (2006): *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai*. Flaccus Kiadó Budapest.